

Burhan ČELEBIĆ, diplomirani arheolog
Bijelo Polje, Crna Gora
E-mail: bcelebic@hotmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article
UDK/UDC: 94:718:726:72.04(497:497.16 Glisnica)"14/16" (091)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.134>

NASTANAK I TIPOLOGIJA NIŠANA NA JUŽNOSLAVENSKIM PROSTORIMA S POSEBNIM OSVRTOM NA SELO GLISNICA KOD PLJEVALJA

Apstrakt: *Stećci su jedna od najvećih posebnosti srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Za vrijeme osmanskih osvajanja stećci su još uvijek intezivno građeni među bosanskim kristijanima. Međutim, u trenutku kada su se kristijani bliže upoznali sa islamom, pa ga počeli i primati, započinje takozvani prelazni period. U tom razdoblju uslijedile su krupne promjene u životu kristijana. Kako su se mijenjala vjerska ubjedenja zatečenog stanovništva iz doba osmanskih osvajanja, tako dolazi i do promjena u načinu oblikovanja nadgrobnih spomenika, odnosno, to je period kada započinju drugačiji pristupi klesara na nadgrobnicima. U prelaznom periodu na mnogim mjestima se javljaju muslimanska groblja situirana uz srednjovjekovne nekropole. U početku su nadgrobnici na njima u ležećem položaju, ali ubrzo i oni doživljavaju transformaciju i sve više bivaju građeni u obliku stubova sa ukrasima (simbolima) preuzetim sa stećaka tj. na njima su se mogle vidjeti ljudske figure, životinje (soko, pas, jelen, konj, vuk, zmaj, zmija), oružje (mač, koplje, štit, luk i strijela), astralni motivi (sunce, polumjesec, zvijezda), polujabuka, ruka, arkada itd. Ove dekorativne elemente novi muslimani su lako poprimili i zatim počeli klesati na svojim nišanima, iz čega se vidi da je neposredna blizina stećaka imala i te kakvog uticaja na krajnje oblikovanje nišana. To je dovelo do situacije da su najstariji nišani zapravo nicali među paterenskim stećcima, tj. novi muslimani su prije sahranjivanja iskazivali želju da budu sahranjeni uz svoje očeve i djedove. Ovaka groblja sa prisutnim stećcima i nišanima su česta u Bosni i Hercegovini. Kada smo na terenu proučavali pomenuti prelazni period, došli smo do zaključka da je logično postaviti pitanje da li takvih primjera ima i u Crnoj Gori? Uzimajući u obzir stare nišane iz XV i XVI vijeka, koji su locirani u Tuzima, shvatili smo da su oni nalik onima sa područja Bosne i Hercegovine s tom razlikom što je period nastanka nišana u Tuzima nešto kasniji u odnosu na nastanak skoro istovjetnih nišana u Bosni i Hercegovini. Kada nam je skrenuta pažnja na staro groblje u selu Glisnica kod Pljevalja, i kada smo isto obišli i na jednom brežuljku ugledali stečke, među kojima je bio i jedan stubasti nišan,*

shvatili smo da se radi o istoj pojavi koja je bila prisutna na tlu Bosne i Hercegovine. Tada smo i odlučili da se detaljnije posvetimo istraživanju pomenutog groblja u Glisnici. Nišan koji smo otkrili na ovom groblju, poznatiji je kao stećak i pravoslani grob tj. srpski spomenik, a u pojedinim radovima neki autori su mišljenja da se radi o keltskom spomeniku. Poslije svih ovih saznanja mi smo se odlučili da u ovom radu izložimo historijat tj. pripadnost ovog nišana uobičajenoj tipologiji, a nakon toga smo objasnili i njegovu ornamentiku. Na kraju ovog rada svoje mišljenje smo naveli u zaključku, a datim priložima pokušali da čitaocima upotpunimo ono što se riječima nije dalo iskazati.

Ključne riječi: *Glisnica, stećak, nišan, Pljevlja, ornamentika, umjetnost, nadgrobni spomenik.*

THE ORIGIN AND TYPOLOGY OF TOMBSTONE IN THE SOUTH-SLAVIC AREAS WITH SPECIAL REFERENCE TO THE VILLAGE OF GLISNICA NEAR PLJEVLJA

Abstract: *Medieval Bosnian tombstone are one of the greatest peculiarities of medieval Bosnia and Herzegovina. During the Ottoman conquests, medieval Bosnian tombstone were still being intensively built among the Bosnian Christians. However, at the moment when Christians became more acquainted with Islam and began to convert to it, the so-called transitional period began. In this period, significant changes occurred in the lives of Christians. As the religious beliefs of the population affected by the Ottoman conquests changed, so did the way gravestones were shaped. This period marks the beginning of different approaches by stone carvers to gravestones. During the transitional period, many places saw the emergence of Muslim cemeteries situated alongside medieval necropolises. Initially, the gravestones were laid horizontally, but soon they also underwent transformation, increasingly being built in the form of pillars with decorations (symbols) borrowed from medieval Bosnian tombstone, such as human figures, animals (eagle, dog, deer, horse, wolf, dragon, snake), weapons (sword, spear, shield, bow and arrow), astral motifs (sun, crescent moon, star), half-apple, hand, arcade, etc. These decorative elements were easily adopted by the new Muslims, who began carving them on their tombstone (Muslim gravestones), showing that the close proximity of medieval Bosnian tombstone had a significant influence on the final design of the tombstone. This led to the situation where the oldest tombstones actually emerged among paternal medieval Bosnian tombstone, i.e. new Muslims expressed a desire to be buried next to their fathers and grandfathers. Such cemeteries with both medieval Bosnian tombstone and tombstones are common in Bosnia and Herzegovina. When we studied this transitional period in the field, we concluded that it is logical to ask whether such examples also exist in Montenegro. Considering the old tombstones from the 15th and 16th centuries*

located in Tuzima, we found that they resemble those from Bosnia and Herzegovina, with the difference that the tombstone in Tuzima appeared somewhat later compared to the nearly identical tombstones in Bosnia and Herzegovina. When we were alerted to an old cemetery in the village of Glisnica near Pljevlja and visited it, finding medieval Bosnian tombstone among which was a pillar-like tombstone, we realized that this was the same phenomenon present in Bosnia and Herzegovina. We then decided to focus more on researching the mentioned cemetery in Glisnica. The tombstone we discovered in this cemetery is more commonly known as a medieval Bosnian tombstone and an Orthodox grave or Serbian monument, while some authors in specific works consider it a Celtic monument. After all these findings, we decided to present the history, i.e. the affiliation of this tombstone to the usual typology, in this paper, and subsequently explain its ornamentation. At the end of this paper, we have presented our opinion in the conclusion, and through the provided contributions, we have attempted to complete what could not be expressed in words.

Key words: *Glisnica, medieval Bosnian tombstone, tombstone, Pljevlja, ornamentation, art, gravestone.*

Uvod

Nišanima nazivamo uspravno stojeće kamene spomenike iznad grobova (mezara) kod muslimana. Naziv je preuzet iz turskog i persijskog jezika, a pored toga što označava kameni spomenik, ovaj pojam ima još i neka druga značenja (meta, mladež, orden, dar...). Za razliku od hrišćana, koji se često sahranjuju u porodičnim grobnicama, kod muslimana nema zajedničkih grobnica, a svaki grob se obilježava sa dva nišana, jednim koji stoji u dijelu gdje je glava umrlog, i drugim situiranim kod nogu umrloga.¹ Nišani su se u našim krajevima počeli klesati po dolasku Osmanlija. Oblici nišana bivali su raznovrsni. Postoje stele koje u svom gornjem dijelu završavaju kao krov na dvije vode. Drugi vid nišana je u obliku četverostranih stubova, koji u gornjem dijelu posjeduju turban, bašluk ili saruk. Na mnogim stubovima isklesane su i raznovrsne kape. Po zavojima turbana i po obliku kapa, raspoznamo profesije umrlih. Znatno broj nišana se, osim po oblicima, razlikuje i po svojim dimenzijama: jedni su tanji, drugi deblji, neki su niski, a neki visoki. Uzimajući u obzir klesarsku obradu razlikujemo veoma rustične, ali i vrlo pravilno i precizno oblikovane nišane. U tom pogledu izražene su razlike i karakteristike pojedinih krajeva. Najstariji muslimanski nišani iz druge polovine XV i XVI vijeka, karakteristični su po svojim relativno velikim dimenzijama i po reljefnim motivima koji su direktno prenešeni sa stećaka²,

¹ Mehmed Mujezinović *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Veselin Masleša Sarajevo 1974, 10-11; Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, Knjiga 30, Sarajevo 1978, 11.

² Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, Istanbul 2021, 20-25.

među kojima se posebno ističu predstave tj. astralni motivi (polumjesec, zvijezda i sunce), zatim oružje (štit, mač, luk, topuz), jabuke ili bordure, ptice i druge životinje, ruke ili šake, sve do ljudskih figura. U narodu se ovi najstariji muslimanski nišani često nazivaju šehidski, što znači da obilježavaju grobove ljudi koji su poginuli u ratovima.³ Sljedeća podjela nišana je u odnosu na pol. Nije teško razlikovati nišane pod kojima su sahranjene muške osobe od nišana koji ukazuju da su tu sahranjene žene, odnosno žena.⁴ „Muški nišani“ svojim dimenzijama podsjećaju na srednjovjekovne stečke, s tom razlikom da su im „glave omotane“. „Ženski nišani“ su znatno drugačiji: manji, skromniji i jednostavniji, većinom u obliku okrnjenog štita, rjeđe, po čeonim ivicama, ukrašeni cvijetnim motivima, lišćem i granama drveća. Pored ovih ornamenata primjećujemo i neke koji odražavaju i simbolizuju žensku ljepotu i eleganciju.⁵

Nišan iz Glisnice često je kategorisan kao „srpski nadgrobnik“, nekada kao stećak, a nekada kao keltski spomenik koji je došao sa zapada (*Prilog* 6, 6a, 6b, 6c). Međutim, nikada se nije razmatrala činjenica da li je postojala mogućnost da on bude posmatran kao muslimanski nišan, dakle u kontekstu da je pod njim sahranjen (ukopan) neki konvertit koji je primio islam, a pored koga leži njegov djed ili otac, ispod stećaka koji su u neposrednoj blizini. Zbog ovih pitanja i hipoteze, pokušaćemo da sa svih strana sagledamo ovaj nišan, a sve sa ciljem da bismo objasnili njegovu pravu pripadnost. Napomenimo samo da su do sada za najstarije nišane smatrani oni koji su nastali u Tuzima od XV do XVII vijeka⁶, uz koje pristaju i nišani iz Novog Pazara, nastali u istom periodu.⁷

O selu Glisnica i historijatu istraživanja seoskog groblja

Od Pljevalja dolinom rijeke Čehotine na petnaestom kilometru, na desnoj obali prema sjeveru, prostire se glisnička kotlina, okružena i zaklonjena sa svih strana brdima: južnu i zapadnu stranu zaklanja šumovita Vrbica, sa sjevera Štur, a istočnu stranu natkriljuje ogoljeli krš sela Krća.⁸ Iznad škole, na sjevernoj strani sela, postoji staro groblje pored savremenog pravoslavnog groblja i na njemu stećak i jedan nišan. Nekropola stećaka se sastoji od 22 tj. 17 sanduka, 3 sljemenjaka i 2 stuba. Dva sanduka i jedan stub su ukrašeni. Njihovi ukrasni

³ Š. Bešlagić *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 1-13; Šefik Bešlagić, Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače, *Prilozi Instituta za istoriju*, XVIII/19, Sarajevo 1982, 261-262.

⁴ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 11.

⁵ Burhan Čelebić, Umjetnost i Tipologija Ženskih nišana sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore, *Historijski pogledi*, god. V, br. 8, Tuzla 2022, 95-100. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.93>).

⁶ Burhan Čelebić, Stari muslimanski nišani iz Tuzi, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2022, 106-115.

⁷ Burhan Čelebić, Nišani od XVI do XVII vijeka u Novom Pazaru, *NovopazarSKI zbornik*, br. 45, Novi Pazar 2022, 17-32.

⁸ Budimir Svrkota, Nekropole na Romču, Glisnici i Poblaću, *Glasnik zavičajnog Muzeja* 6, Pljevlja 2007, 124.

elementi su sljedeći, polumjesec, krugovi, polujabuke, stilizirani krst, luk sa strijelom, mač, koplje, jelen i ruka sa mačem.⁹

U starijim istraživanjima koja su evidentirana u objavljenim radovima, pominje se da je pored pravoslavnog postojalo i muslimansko groblje, što jasno dokazuje da je na pomenutom području egzistiralo i muslimansko stanovništvo.¹⁰ Uz navedeno raspoložemo i podatkom iz Opširnog katastarskog popisa za Hercegovački sandžak iz 1585. godine, koji govori da je u okvirima Glisnice popisano više naselja u kojima su stanovnici bili muslimanske vjere.¹¹ Ove činjenice ukazuju da je tu bilo sahranjivanja stanovništva u skladu sa muslimanskim posmrtnim obredima, kao i da su ti mještani svojim umrlim srodnicima podizali nišane.

O nišanu iz Glisnice prvi je pisao Šefik Bešliagić. On ga opisuje naglašavajući da je u obliku stuba, dajući istovremeno i spisak uočenih motiva na njemu. Uz opis, Bešliagić prilaže i fotografiju nišana.¹² Nakon njega o ovom nišanu i stećcima sa ovog groblja nije bilo ozbiljnijih stručnih priloga, osim toga što je arheološkinja iz Pljevaljskog muzeja, Vanja Beloševac, sprovela istraživanja o nadgrobniim spomenicima i stećcima 1999-ih. na nadgrobne spomenike tj. stečke. Beloševac je svoje istraživanje objavila u radu pod nazivom „Stećci u Marinoj šumi“.¹³ Malbaša i Samardžić u svojem radu pominju da Beloševac konstatuje da je stećak oblika stuba jedan od najbolje ukrašenih i najljepših primjeraka u ovom kraju.¹⁴ Budimir Svrkota se u svom radu bavio stećcima bez pominjanja nišana ili kako ga neki stručnjaci nazivaju stećka, ponavljajući motive koje je Bešliagić nabrojao u pomenutoj knjizi.¹⁵ U jednom katalogu koji su objavili Ministarstvo kulture Crne Gore i Narodni muzej Crne Gore, jasno se vidi i fotografija nišana iz sela Glisnica.¹⁶ U knjizi Anke Burić, koja je u njoj dala konture stećaka Crne Gore na crno bijeloj šemi, dat je i pomenuti nišan kao stećak.¹⁷

Ovim nišanom se bavio i Ibrahim Pašić, koji ga pominje i tretira kao stari muslimanski nišan naglašavajući da se ne radi o ukrašenom stubu, već da on po

⁹ Šefik Bešliagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971, 431.

¹⁰ Đuro Tošić, Kontinuitet naseljenosti pljevljskog kraja od praistorije do uspostavljanja Turske vlasti, *Glasnik zavičajnog Muzeja 1*, Pljevlja 1999, 44.

¹¹ Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine, sveska II, bilješka 565.

¹² Š. Bešliagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, 431-432.

¹³ Vanja Beloševac, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u nekropoli Marinoj šumi, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, br. 1, Pljevlja 1999, 100-143.

¹⁴ Predrag Malbaša i Tijana Samardžić, *Stećci (Feljton arheologa Predraga Malbaše i istoričarke umjetnosti Tijane Samardžić)*,

https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/nemanjici/stecci_u_cg_predrag_malbasa_i_tijana_samardzic.html, (22.3.2023)-(15:15).

¹⁵ Budimir Svrkota, Nekropole na Romču, Glisnici i Poblaću, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, br. 6, Pljevlja 2007, 124; Š. Bešliagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, 431.

¹⁶ Lidija Ljesar, & Pavle Pejović, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezi, kami...*, Ministarstvo Kulture Crne Gore – Narodni Muzej Crne Gore, Podgorica 2012, 32.

¹⁷ Anka Burić, Otisak vremena stećci u Crnoj Gori, CANU-NMCG, Podgorica 2019, 135-137.

izradi pripada prvoj fazi nišana nastalih u vremenu od druge polovine XV i XVI vijeka.¹⁸

Postanak nišana

Nišane se u naše krajeve donijeli Osmanlije. Šefik Bešlagić piše u svom radu da je Mahmud Traljić pomenuo da su Osmanlije obradu nadgrobnih spomenika primili od Arapa, i u nešto izmijenjenom obliku donijeli u naše krajeve tj. u Bosnu i Hercegovinu.¹⁹ Susret Osmanlija sa stanovništvom balkanskih krajeva označio je i početak primanja islama, tako da su se najstariji nišani našli među stećcima pripadnika Crkve bosanske i zajedno su postavljeni u velikim nekropolama. Razlog za takvo postupanje leži u činjenici da su prvi konvertiti htjeli da i u zagrobnom životu budu uz svoje očeve i djedove tj. dobre Bošnjane.²⁰

Nakon ovih iznijetih činjenica o starim nišanima i prvim susretima pripadnika Crkve bosanske i islama na našim prostorima, potrebno je nešto reći da Šefik Bešlagić navodi i zapažanje autora Grabrijana, koji kaže da su ovi nišani porijeklom turski, jer Arapi nijesu poznavali nadgrobnike u obliku nišana.²¹ Međutim, ovi nišani možda potiču iz Turkeстана tj. iz Azije, ali kako Bešlagić navodi, njihovom genezom naučnici se detaljnije nijesu bavili, usljed čega su nam oni za dugo i ostali nepoznati.²²

Nadgrobnici spomenici još u praistorijsko doba (u metalnom dobu) u azijskom dijelu, korišteni su za obilježavanje mjesta sahranjenog i često su čovjekolikog oblika. Njihove drevne stele su imale raznovrsne dimenzije od nekoliko metara visine, a bilo je i znatno manjih. Ovi drevni nadgrobnici su pronađeni u više zemalja: Turska, Ukrajina, Kina, Krim, Kazahstan, Kirgistan, Azerbejdžan, Iran... itd.²³ Na ovakvim starim biljezima možemo primijetiti, kako smo pomenuli, antropomorfne motive na kojima su isklesane glave sa licem gdje se oči, nos, obrve, uši jasno vide, kao i ruke i polni organi. Pored toga, isklesani su ornamenti gdje ove figure u rukama čvrsto drže neki predmet i dignute stoje uz tijelo ka glavi ili su ruke slobodne. Najčešći ornamenti su: sjekira, nož, sablja, kapa i životinje.²⁴ Poslije ovog pregleda u azijsko-evropskim državama treba pomenuti i kulturu podizanja nadgrobnih biljega kod Ilira koji su u to vrijeme

¹⁸ Ibrahim Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, Preporod, Sarajevo 2017, 42-43.

¹⁹ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 14.

²⁰ Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štamparija, Sarajevo 1939, 31.

²¹ Dušan Grabrijan, *Muslimansko Groblje, Novi Behar XI*, Sarajevo 1938, 71.

²² Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 14.

²³ Veli Sevin, *Hakkari Taşları – Çıplak Savaşçuların Gizemi*, YKY, Ankara 2005; Veli Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, TTK, Ankara 2015, 27-34; Dimitry Ya. Telegin – J. P. Mallory, *The Anthropomorphic Stelae of The Ukraine: The Early Iconography of the Indo-European*, Washington D.C. 1994.

²⁴ V. Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, 28-33.

živjeli u našim krajevima i možda su neke motive dobili upravo od naroda sa istoka. Iliri su svoje pokojnike sahranjivali i podizali im stele čovjekolikog oblika, dakle one svojim izgledom nijesu sasvim kao ove iz Evroazije, veoma su šematizovane sa tijelom, rukama, vratom, glavom i polnim organima. Ovi biljezi liče na one iz stare Grčke. Tek u rimsko doba, ove će stele dobiti svoj pravi izgled. U rimskom dobu na njima vidimo uklesane likove: muške i ženske, sa reljefima cvijeća, grančica, rozete itd.²⁵ Međutim, na ilirskim stelama, pored antropomorfog izgleda, možemo da primijetimo reljefe rozete od šest zaobljenih krakova. Ovakav tip nadgrobnih biljega možemo vidjeti u Budvi, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj itd.²⁶ U predislamskoj osmanskoj kulturi tradicija podizanja nadgrobnih spomenika, tj. obilježavanja sahranjenih, bila je važna isto kao u praistoriji. Uvjerenje da se život nastavlja i nakon smrti bio je osnov za nastanak ove tradicije. U kineskim izvorima, odakle smo dobili prve informacije o Osmanlijama, navodi se da su Huni sahranjivali svoje mrtve na osnovu njihovog statusa u društvu. Shodno tome, dok su plemići bili sahranjivani u grobnicama u obliku brežuljka zvanim „kurgan“, drugi su sahranjivani sa kamenjem zvanim „balbal“, gdje se stavljao uzglavni biljeg.²⁷ Na ovim uzglavnicima često se susrijeće lik čovjeka, ali ovaj put pored pomenutih motiva na licu vidimo i brkove i u rukama neki predmet koji svojim oblikom podsjeća na čašu. Natpisi različitih oblika nalaze se i na podignutim nadgrobnicima. Zaostavština natpisa za vrijeme Gokturak-a²⁸ može se smatrati najistaknutijim primjerom epigrafskih nadgrobnih spomenika. Ovo posmatranje zasniva se na činjenici da je natpis Bilge Kagan-a podignut nakon njegove smrti.²⁹

To je i vrijeme u kome nasljednici azijskih Turkmena, Karahanlije, za vrijeme Ujgura primaju islam između IX i X vijeka, pod vođstvom Saltuk Bugra Hana. Da bi se promijenila staro vjerovanje u Boga-neba bilo je veoma teško, jer to vjerovanje bilo veoma staro, samim tim ukorijenjeno za Osmanlije, Hune i Gokturke, pa zatim i za njihove nasljednike Karahane. Svakako, promjena vjere nije uticala da se zanemari postavljane nadgrobnih spomenika za umrle, pa su njihovi potomci pristupili pravljenju-gradnji velikih turbeta koja su bila značajna u arhitektonskom smislu. Kada se govori o ovim procesima važno je spomenuti da su se uprkos navedenim procesima i dalje postavljali slični nadgrobnici „Balbal“ među andolijskim Turcima Seldžucima čiji su bliski srodnici bili

²⁵ Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor 2016.

²⁶ Nenad Cambi, *Sepulkralni spomenici antropomorfog karaktera kod Ilira*, Duhovna Kultura kod Ilira (Simpozijum Herceg Novi, 4-6. novembra 1982), ANUBiH, Sarajevo 1984, 105-114.

²⁷ Emine Güzel, *Osmanlı Erkek Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*, Konya, Çizgi Kitabevi, Eylül 2019, 25.

²⁸ Turci koji su živjeli u Srednjoj Aziji i vladali polovini tog kontinenta prije primanja Islama. Više vidi: Salim Koca, *Türk Soyu ve Tarihi, Ortaya Çıkışı, Yayılışı, Kolları, Kurdukları Devletler, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41. Cilt, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, 480-482.

²⁹ Nebi Bozkurt, *Mezarlık, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29. Cilt, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, 519; Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul, Kabaıcı Yayınevi, Kasım 1999, 304.

Gokturci. U ovo vrijeme prisustvo islama je bilo izraženije pa se u periodu od XI pa sve do XV vijeka u andoljskim krajevima klešu raznovrsni nišani.³⁰

Anadoljski nišani sve do XV vijeka pravljani su u dva oblika - kao tanki i dugački sanduci bez nišana i nišani sa uzglavnim i podnožnim nišanima sa santračima koji posjeduju sanduke. Ovi nišani su veoma ukrašeni jer su na njima prisutni raznovrsni motivi ljudi, životinja (lav, zmaj, ptica, zmija), geometrijskih simbola i rozete.³¹ Ovi primjerci se vide na najstarijim nišanima što je veoma važno i za naše najstarije nišane u Crnoj Gori, Srbiji i Bosni i Hercegovini.

Seldžučki nišani su klesani u formi tj. obliku stele. Te stele su bile raznovrsnih tipova, pretežno manjih dimenzija koje su u gornjem dijelu završavale ravno, na dvije vode, na luk, na prelomljeni luk ili na prelomljeni luk sa još nekoliko lučnih izbočenja prije zašiljenog završetka. Bešlagić pominje da je takve nišane vidio u arheološkom muzeju u Akšehiru i u Muzeju skulpture uz Indže minare medrese u Konji.³²

Među seldžučkim stelama i uopšte seldžučkim nadgrobnim spomenicima, najbrojniji su u Ahlatu kod Bitlisa. Ovi nišani potiču s kraja XI i početka XII vijeka³³ i u obliku stubova su, stela i sanduka. Analizirajući ih, Šefik Bešlagić je mišljenja da su ovi nišani sa Osmanlijama preneseni u Bosnu.³⁴

U traženju porijekla nišana sa područja Balkana tj. Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srbije, došli smo do zaključka da oni imaju slične karakteristike sa nišanima iz Akšehira. Ovo mišljenje je prvenstveno Bešlagićevo i zasnovano je na opisima više primjeraka nišana u Akšehiru na kojima je vidio figuru žene sa derđefom i obično okružene sa biljnim stilizacijama – grančicama i cvjetovima. Na jednoj steli prikazana je scena sa konjem konjanikom i sokolom mu na ruci.³⁵ U našim istraživanjima³⁶ slične podatke smo pronašli u Kiršehiru, a radi se o muškim figurama koje su nekada u stojećem položaju, nekada u sjedećem sa prekrštenim nogama, zatim o figurama koje u ruci drže čašu ili neku biljku ili su obje ruke spuštene, a među nekima se pojavljuje ptica, dok se na nekim muškim figurama primjećuju i turbani. Kod dvije stele uočili smo ženske

³⁰ Beyhan Karamağralı, *Ahlat Mezartaşları*, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Sanat Tarihi Serisi: 1, Ankara 1972, 2-6.

³¹ Beyhan Karamağralı, *Ahlat Mezartaşları*, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Sanat Tarihi Serisi: 1, Ankara 1972, 3-30.

³² Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 15; Mehmet Göktürk, *Tarihi ve Anıtlar Işığında Kırşehir Mezar Taşları „Mezardaki Hazatlar“*, Kırşehir Belediyesi Kültür – Tarih Yayınları Serisi 7, 1. Baskı, Ankara 2008, 89-94, sl. 319-494; Hacer Kara i Şerife Danişık, *Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Meram Belediyesi Kültür Yayınları: 2, 1. Baskı, Konya 2005, 198-201, 295.

³³ Selami Reisoğlu, Mustafa Oral i Abdullah Alp, *Anadolu'nun Orhun Abideleri Ahlat Mezar Taşları*, Ahlat Kaymakamlığı yayınları, 29.

³⁴ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 16.

³⁵ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 16; Rıfki Melül Meriç, *Akşehir Türbe ve Mezarları*, *Türkiyat Mecmuası V*, İstanbul 1936, sl. 33, 33II, 39.

³⁶ Mi smo istražili ovaj nišan i ostale pljevalske 2022 god. u ljetnom periodu.

figure sa đerđefom gdje figure sjede prekrštenih nogu. Sa druge strane ove figure su uglavnom okružene stilizovanim biljnim motivima.³⁷

Stari nišani iz Konje, Kiršehira, Bitlisa (Ahlata), Tundželija, Ardahana, imaju veoma dobro ukrašenu ornamentiku. Bešlagić je pomenuo samo nefiguralne motive iz Konje koje posjeduju sljedeće predstave: lav, antilop, riba, grifon, zmaj, orao, srna, pas, konj, fantastične životinje, scene u kojima konjanik gazi i ubija lava, odnosno zmaja. Međutim u Afionu vidio reljefe konja, jelena, psa, jahača na konju, zmaja i neke druge motive.³⁸ U našim istraživanjima i u gore pomenutim gradovima, pronašli smo neke motive koji se ovdje ne pominju a to su sljedeći; zvijezda, kandil, rozeta, ibrici, drvo, biljke sa geometrijskim motivima i raznovrsne bordure.³⁹

Izvorno porijeklo muslimanskih nišana u Bosni, prema Šefiku Bešlagiću, treba tražiti u seldžučko-osmanskoj linji razvoja nadgrobnih spomenika, mada se može naći njihova sličnost i sa nadgrobnim spomenicima zemalja iz njihovog okruženja. Seldžučka stela kao prateća kod osmanskih nadgrobnih spomenika, prema istom autoru, je pak nastala prilagođavanjem jermensko-gruzijskog hačkara centralnoazijskoj i persijskoj islamskoj kulturi. „Nišan sa turbanom je u osnovi originalan seldžučki tip nadgrobnika koji je vremenom doživio prilagođavanje islamskoj kulturi kao i stela“.⁴⁰

Na početku ovog razmatranja o postanku nišana govorili smo da oni imaju sličnost sa starim nadgrobnicima iz Azije koji vode porijeklo iz hunske kulture i kulture Gokturaka, Ujgura i preko njih stižu sa Seldžucima u Anadoliju. Takvi nišani su se srijetali u Armeniji⁴¹ i Gruziji, tako da su na nekim nadgrobnicima isklesani motivi krstova. Na ovakvim nišanima se krst pojavljuje zbog toga što je jedan dio nekadašnjih Turaka umjesto islama prihvatio hrišćanstvo.⁴² Nadgrobnici u obliku ovna ili ovce, koji su sa područja Kavkaza

³⁷ Mehmet Göktürk, *Tarihi ve Anıtlar Işığında Kırşehir Mezar Taşları „Mezardaki Hazatlar“*, Kırşehir Belediyesi Kültür – Tarih Yayınları Serisi 7, 1. Baskı, Ankara 2008, sl. 62, 69, 70, 81, 83, 152.

³⁸ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 16.

³⁹ Beyhan Karamağrah, *Ahlat Mezartaşları*, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Sanat Tarihi Serisi: 1, Ankara 1972, sl. 14, 24-27, 58, 75, 77. (Moja istraživanja od 2020-te do 2024-te godine).

⁴⁰ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 16-17.

⁴¹ Jedan primjer ovom umjetnošću su umjetnost Armenaca sa područja Van u Turskoj. U ovom gradu ima jedno ostrvo odakle je i grad dobio ime jezero Van, dakle u ovom jezeru na ostrvu Akdamar je ponikla jedna stara crkva još u na početku X. vijeka. Trebamo reći da ova crkva posjeduje na spoljašnjim zidovima zanimljive ornametne počev od ljudi, tj. žene i muškarci, biljni motivi, ribe, pjetlovi, ptice, ovan, hrišćanski sveci, zec, lovac koji lovi mečeda, melec, priča o junuzu as., konji, svako dnevni život, lane. Međutim životinje i ljudi su napravljeni ka da su u živom položaju. Pomenuti primjerci mogu da nam pomognu za otkrivanje i za buduća istraživanja nišana jer ovi ornamentici se nalaze i na pomentim nišanima u obliku ovna ili ovce. Vidi: Mazhar Şevket İpşiroğlu, *Ahtamar Kilisesi Işıqla Canlanan Duvarlar*, 3. Baskı, YKY, (Çev. Alev Yalınız), İstanbul 2021, 23, 42-91.

⁴² Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 17.

ili Turske, imaju iste motive koje smo već pomenuli i to je važno za dalja objašnjenja porijekla nišana.⁴³

Uz navedeno smatramo za potrebno skrenuti pažnju na činjenicu koju je konstatovao i Bešlagić, a radi se o nadgrobnicima u Afjonu, koji pripadaju Turkmenima.⁴⁴ Oni su nalik stećcima i hronološki bi trebali da pripadaju X ili XI vijeku.⁴⁵ Na njima se može vidjeti mnogo plitkih reljefa jelena, konja, ptica, zmajeva, konjanika sa kopljem ili sa zastavom, a na jednoj strani se vidi scena sa ljudskom figurom, zatim sa konjem i konjanikom koji drži koplje, a onda i sa četvoronožnom životinjom sličnoj biku, ali sa glavom sfinge na kojoj je troroga kruna. Na jednom nadgrobniku je prikazana scena lova na jelena, sa konjanicima, sokolom i psom. Na jednom drugom kamenu se vidi scena turnira sa dvojicom konjanika. Osim ovih figuralnih predstava, na ovim spomenicima vidimo i cik cak ukrase, a onda i kružne vijence, od kojih je jedan tordiran.⁴⁶ Sa klesarskim radovima tokom kojih su nastajali ovakvi stećci, hronologija nas vodi do polovine drugog milenijuma (tj. 1.500 god. p. n. e)⁴⁷ i sigurnim korakom ide do početka nove ere kada se susrijećemo sa Rimljanima tj. antičkim stelama⁴⁸, odakle se dalje nastavlja do primanja islama na azijskom području. Što se tiče područja Balkana, poslije Rimljana dolazi se do srednjovjekovnih nadrobnika koji se grade sve do kraja XV vijeka, nakon čega je uslijedio dolazak Osmanlija na već pomenuto područje.⁴⁹

Poslije nadgrobnika u Anadoliji i mi na Balkanu imamo stećke koji su kameni nadgrobni spomenici raznovrsnih oblika. Stećci su dio materijalne i duhovne baštine koji su, u skladu sa šire prihvaćenim običajima klesani i postavljeni širom teritorije Bosne i Hercegovine, kao i na susjednim područjima prije svega Srbije, Crne Gore i Hrvatske, počev od kraja XII pa sve do kraja XVI vijeka. U odnosu na ove arheološke i likovne monolitne kamene spomenike, koji su pravljeni od tankih kamenih ploča do gromadnih kamenih blokova, a u koje su najčešće uklesani epitafi starom bosanskom epigrafskom ćirilicom na narodnom jeziku,⁵⁰ posljednjih godina se iskazuje zrelost u poimanju značaja interkonfesionalnosti stećaka⁵¹ (biljega, biliga, belega, kama, kamenova,

⁴³ Ertuğrul Danık, *Koç ve At şeklindeki Tunceli Mezartaşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 139, Seri I – Sayı: B-4, İkinci Baskı, Ankara 1993, 50.

⁴⁴ Katharina Otto-Dorn, *Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien*, *Ars Orientalis volume III*, Maryland 1959, 63-76.

⁴⁵ Musa Seyirci i Ahmet Topbaş, *Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1985, Levha 1, 2, 3, 4.

⁴⁶ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 18.

⁴⁷ V. Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, 35

⁴⁸ Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor 2016.

⁴⁹ Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša 1982, 31-55.

⁵⁰ Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004, 13.

⁵¹ U narodu stećci su poznati kao grčko groblje, dakle naučni radnici i obrazovaniji građani za njih koriste naziv stećak, koji je postao od riječi stojećak, što znači nešto veliko, visoko i postojano. Š. Bešlagić, *Leksikon Stećaka*, 13. U nekim natpisima na stećcima čitamo da se ovakvi spomenici nazivaju ljetu (krevet) ili kuća. Dakle, duhovna kultura koja je tada bila i tadašnji majstori su

mramora), kako god ih nazivali, i njihovih, uz brojnost i raširenost, najmarkantnijih crta.⁵² Kako smo već u uvodnom dijelu istakli na stećcima imamo predstave tj. motive astralne (polumjesec, zvijezda i sunce), oružja (štit, mač, luk, topuz), jabuke ili bordure, ptice i druge životinje, ruke ili šake, sve do ljudske figure, koje su prešle sa stećaka na najstarije muslimanske nišane.

Nešto prije dolaska u Bosnu i Crnu Goru Osmanlije su već vladali znatnim oblastima današnje Srbije i Sjeverne Makedonije. Tada je već iskorišćavan makedonski mramor za klesanje nišana uglednijim ličnostima. Bili su to mali četvorostrani stubovi sa turbanima, sa malo geometrijskih dekoracija, u početku bez natpisa. Ovakve nišane možemo vidjeti u Bosni i Hercegovini i oni pripadaju XV i XVI vijeku. Najčešći i najrasprostranjeniji naziv za njih, koji se odomaćio među stanovništvom sa pomenutih prostora je „skopljanski nišani“. Nakon toga su se pojavili stambolski ili carigradski nišani, nazvani tako jer su bili veoma ukrašeni. Slične nišane možemo vidjeti u Bosni i Hercegovini, koje nazivaju tzv. vezirskim nišanima.⁵³ Međutim, u tim najranijim vremenima u Anadoliji (Konja i Kajseri), Makedoniji u Debru, postoje muslimanske nekropole sa veoma starim nišanima u obliku stela sa malo ornamentike, kako to objašnjava Šefik Bešlagić. Treba pomenuti, što je veoma interesantno, da su seldžučki Turci kao motive najčešće koristili: ptice, lavove, srne, pse, konje, neke čudne životinje i sjedeće ljudske figure. Ovakve dekoracije vidimo na starim objektima iz tog vremena, ali i na nekim seldžučkim stelama možemo primijetiti pomenute predstave.⁵⁴

U traženju porijekla seldžučkih nadgrobnika moramo uzeti u obzir kako kulturno nasljeđe tako i razne umjetničke uticaje. Oblik seldžučke stele preuziman je od raznih naroda, a najranije od susjeda poput stanovnika sa područja Kavkaza, prvenstveno Armenaca i Gruzijaca, gdje se umjetnost nadgrobnih spomenika takvog oblika javlja već u X i XI vijeku i to u dosta razvijenoj formi. Armenski hačkari su po svojim oblicima, a i po ukrasima, najbliži seldžučkim stelema. Oni obiluju geometrijski stilizovanim ornamentima, što je posljedica perzijsko-seldžučkog islamskom uticaja.⁵⁵ Ovdje je potrebno pomenuti da su Seldžuci svoje nišane klesali u obliku stele, dakle oni su ukrašeni sa različitim životinjskim i ljudskim ornamentima. Pored ovih ornamenta vidimo različite cik cak ukrase, kružne vijence sa nekim biljnim motivima i sl.⁵⁶

stećcima davali često oblik kuće. Alojz Benac, *Umetničko blago Jugoslavije*, XIII Stećci, Jugoslavija, Beograd 1969, 283.

⁵² Lidija Ljesar & Pavle Pejović, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezi, kami...*, Ministarstvo Kulture Crne Gore – Narodni Muzej Crne Gore, Podgorica 2012, 7; Pavao Anđelić, *Doba srednjevjevovne bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemelja pod osmansku vlast*, Drugo izdanje, Veselin Mesleša, Sarajevo 1984, 487-491.

⁵³ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 14-15.

⁵⁴ *Isto*, 16.

⁵⁵ *Isto*, 16-17.

⁵⁶ *Isto*, 18.

Širenje islama, i sam proces njegovog primanja nije zatirao narodne običaje i navike stanovnika nekadašnje Kraljevine Bosne. Neki elementi srednjovjekovne kulture i danas postoje u našem svakodnevnom životu. Lokalna tradicija obrade kamena prenijela se i na izradu nišana iz najranije faze. Najstariji nišani u Bosni jasno poručuju da se pod uticajem klesarske tradicije stećaka razlikuju po svojim formama i oznakama od osmanlijskih nišana toga doba u drugim krajevima svijeta.⁵⁷ To je uočljivo u preuzetom obliku nišana, ali i u samom ukrašavanju ili natpisima na srednjovjekovnoj bosančici. Dolazak novog kulturnog uticaja sa Istoka veoma teško i sporo potiskuje stare forme i običaje.⁵⁸ Tradicija izrade starih formi nišana održavala se do prvih decenija XVII vijeka. Nišani iz ranog osmanskog doba podsjećaju na uspravne stećke. Što se tiče reljefnih motiva starih nišana na našem području, oni upravo predstavljaju direktan prijenos sa stećaka. Osim figuralnih oblika na njima se mogu vidjeti dekorativni ukrasi u obliku cvijetnih vijenaca, spirala, cik cak ukrasa i slično.⁵⁹ Često se i danas nišani iz najranije faze mogu vidjeti u blizini, ali i u samoj nekropoli stećaka, što govori u prilog činjenici da se nastavio kontinuitet života, ali i ukop, odnosno sahranjivanje umrlih na istom mjestu. I tokom naših istraživanja sprovedenih na području bjelopoljskog, petnjičkog, beranskog, rožajskog, pljevaljskog, novopazarskog i tuškog kraja, zapazili smo da postoje nekropole stećaka nekada dužine od nekoliko km, što je ključni dokaz onoga o čemu su govorili bosansko-hercegovački istraživači.⁶⁰ Drugo važno zapažanje odnosi se na to da neki od pomenutih lokaliteta posjeduju najstarije nišane koji su u obliku stuba, ali na njima ne vidimo pomenute reljefe. Čini nam se takođe važnim navesti mišljenje Mensura Malkića koji kaže da su kao sestra i brat, stela i stub, rasli u porodici nišana. Stele, oblika uspravnih ploča, nekada su se završavale ravnom ili zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na dvije vode, razlikujući se od stubova, kao četvorostranih i ispravnih prizmi, koje se u gornjem dijelu pretvaraju u piramidu i završavaju polukuglom, ili se pretvore u valjkasti vrat okrunjen turbanom sa šiljastim završetkom - mudževom.”⁶¹

⁵⁷ Mensur Malkić, Stećci i nišani, *Takvim* za 2009. godinu, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2008, 221.

⁵⁸ N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 22.

⁵⁹ Mersada Nuruddina Agović, *Šehidski i drugi bošnjački nišani*, Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.03.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/> (Pristupio 12.9.2021).

⁶⁰ Burhan Čelebić, O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, 2021, 153-176; Mirko Barjaktarović, O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju, *Glasnik Etnografskog Muzeja*, br. 22-23, Beograd 1960, 220; Š. Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, 427, 435.

⁶¹ N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 22-24; M. Malkić, *Stećci i nišani*, 221.

Tipologija

Najstariji nišani iz XV i XVI vijeka, kako smo već rekli, svojim formama se odvajaju i razlikuju od stećaka i nišana sa početka XVII vijeka. Prema shvatanju Mehmeda Mujezinovića i Šefika Bešlagića, nišani se mogu podijeliti u četiri cjeline, odnosno tipa (*Prilog 1*):

- Nišani forme većih obeliska sa prikraćenim piramidama pri vrhu na kojima je ispupčenje slično polulopti,
- Nišani većih rustičnih stela koji se završavaju slično uspravnim stećcima sa krovom na dvije vode,
- Nišani sa nevješto izvednim turbanima, gdje ima čak i slučajeva da klesar stavlja direktno turban na stelu,
- Nišani sa velikim vratom na vrh sa isto velikim turbanom i u donjem dijelu nekada pored četvrtastog stuba bude mnogokut (šest ili više).⁶²

Poslije ove kategorizacije nišana potrebno je pomenuti da se neki stećci pojavljuju i u obliku stuba. Šefik Bešlagić u svojoj knjizi o stećcima navodi da ovi spomenici u dobroj mjeri izgledaju kao najstariji muslimanski nadgrobni spomenici bez turbana.⁶³ Sa druge strane Pašić u svojoj knjizi iznosi podatak da Mazalić takođe ukazuje na tu činjenicu nešto ranije od Bešlagića i navodi da pored stećaka tj. sanduka, ploča i krstača, sa dolaskom Osmanlija dolazi do pojave nišanskih oblika.⁶⁴ Ova kategorizacija izvedena je na osnovu izgleda nišana što ukazuje da je pojava stubastih stećaka uslijedila tek sa dolaskom nove kulture među stećke. To je dokazujuća činjenica da su stubovi porijeklom iz turske kulture i u duhu te kulture počeli su se klesati i neki stećci u našim krajevima.⁶⁵

Nišan iz Glisnice je u obliku stuba a u gornjem dijelu završava na dvije vode kao stela, a na završetku krova sa obje strane ima cilindrični završetak (*Prilog 6*).

Reljefne karakteristika

Kako smo na samom početku ovog rada pomenuli, stare tradicije nadgrobnika s kraja XV vijeka našle su se pod snažnim uticajem drugačijih formi nadgrobnika koje su stigle sa Osmanlijama, usljed čega je došlo do stvaranja nove forme koja će se zadugo primjenjivati na našem prostoru. Ta okolnost je

⁶² N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 21; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 11; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo 1974, 10-11.

⁶³ Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 103.

⁶⁴ I. Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, 40-43.

⁶⁵ Prema informacijama Bešlagića stećaka u obliku stuba ima ukupno oko 3.000 komada što ih čini 4% među ostalim stećcima. Vidi: Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 108.

uticala i na nastanak nišana u selu Glisnica kod Pljevalja. Nišan iz Glisnice je veoma lijepo ukrašen kao nadgrobni spomenik, poput nadgrobnika podignutog Mahmutu Brankoviću koji je sa natpisom, mačem, kopljem, antrpomorfnim figurama, polumjesecom, polujabukom, sunčanim diskom i topuzom (*Prilog 4*).⁶⁶ Najsličniji ovom nišanu je nišan Radivoja Oprašovića.⁶⁷ Pored ovih nišana imamo i sljedeće nišane koji se sastoje od par ovih ornamenta, a to su nišan iz Govedovića kod Trnova sa natpisom, dva konjanika i polujabukom i polumjesecom (*Prilog 2*),⁶⁸ ljudski lik, zmija i polujabuka, mač na nišanima iz Turova kod Trnova (*Prilog 4*)⁶⁹ i ženski nišan iz Šatrovića kod Rogatice (*Prilog 5*),⁷⁰ dokaz su prelaznog perioda u kome su stećci potiskivani, a muslimanski nišani, u sve većem broju, izbijali u prvi plan.

Stari nišan iz Glisnice na prednjoj strani posjeduje pri dnu antrpomorfnu figuru jelena iznad koje je stilizovani topuz a zatim niz polu jabuka i krugova sa ukrasnim elementima. Svi ovi ornamenti su sastavljeni, a na čelu nišana je i jedan krst. Sa desne strane postoji mač, a sa lijeve strane luk sa strijelom i koplje, dok su na zadnjoj strani polu jabuke i polumjeseć. Da bi simbolika ovih ornamenata, odnosno reljefa bila jasnija, objasnićemo ih pojedinačno.

Jelen: Kao likovni motiv dosta je korišćen u ranim zemljama i vremenima. Tako se on nalazi na rimskim cipusima, na kamenoj plastici romaničkih crkava, na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, pa i u islamskoj likovnoj umjetnosti, u kojoj je uglavnom bilo zabranjeno prikazivanje živih bića. Kult jelena je bio poznat još u praistoriji. On je, smatra se, tada bio simbol besmrtnost ljudske duše. U srednjem vijeku je kao htonska životinja imao istaknutu ulogu u posmrtnom ritualu. U hrišćanstvu jelen ima simboliku duše umrlih pravednika i često mu se pridaje značenje predvodnika ili prenosnika za posmrtni kult.⁷¹

Smatra se da jelen na stećcima ima veze sa ondašnjim realnim životom naših ljudi. Nekada je u našim krajevima ova životinjska vrsta bila vrlo rasprostranjena i brojna, čak postoji podatak da su se jeleni gajili u Bosni i Hercegovini i bili pripitomljavani. S toga ako se neko isticao u toj vrsti lova, dakle moglo je da se desi da poslije smrti njegovi najbliži odluče da mu na nadgrobniku uklešu jelena. Međutim, jelen se pojavljuje i na nišanima i Bešlagić zato navodi da se hrišćanska mitologija predvodnika ne može uzeti u obzir, već da se radi o tome da su nišani sa reljefom jelena pripadali uglavnom uglednim ljudima koji su se isticali u lovu.⁷²

⁶⁶ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, sl. 21-25.

⁶⁷ *Isto*, 26-29.

⁶⁸ *Isto*, sl. 32.

⁶⁹ *Isto*, sl. 34.

⁷⁰ *Isto*, sl. 40

⁷¹ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 83.

⁷² Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 41-42.

Topuz: Kao napadno i ubojito udarno oružje za bliska odstojanja, buzdovan na stećcima je dosta rijetka pojava.⁷³ Opravdano se pretpostavlja da je ovo oružje na stećke došlo u doba vladavine Turaka u Bosni i Hercegovini i da, zbog toga, pripada vremenski najkasnijim stećcima. Treba reći da se buzdovan (kijača, čomaga) često javlja na muslimanskim nišanima iz XV i XVI vijeka. Za razliku od staroslavenskih i drugih vremenski starijih buzdovana, u doba Turaka su nastali i željezni buzdovani, često sa perima na svojim glavama tzv. Perni buzdovani. Topuz je u doba Turaka služio kao simbol vlasti tj. atributima i uglednim ljudima.⁷⁴

Polujabuka: Krugove nazivamo i plastičnim ispupčenjima, plastičnom dugmadi, ali najčešće polujabukama. Oni su raznih veličina, i ovaj motiv još nije proučen kako navodi Bešlagić. Čurčić smatra da ovi motivi pripadaju vojnim ličnostima i da su oznake topdžija, kao jednog od redova turske vojske.⁷⁵ Trajlić kaže da su to kvрге koje, po narodnom vjerovanju, znače rane što su ih junaci zadobijali u ratovima.⁷⁶ Bešlagić nastavlja da ovaj motiv više puta predstavlja sunce ili zvijezde.

Krst: Krst je veoma korišćen i široko rasprostranjen reljefni motiv stećaka. Porijeklo krsta, posebno nekih njegovih oblika, seže u daleku prošlost, ali je on karakterističan za srednjovjekovnu hrišćansku likovnu umjetnost. U nekim svojim oblicima i varijantama, ovaj motiv na stećcima djeluje najviše kao ukras.⁷⁷ Krst, zajedno sa polumjesecom, se pojavljuje na prvim hrišćanskim nišanima tj. na nišanima zajedno sa muslimanskim i hrišćanskim običajima.

Mač: Mač je služio za sječenje u napadu sa manjih odstojanja. Koristili su se njime pješaci, ali još više i konjanici kako u viteškim igrama tako i u prvim ratnim sukobima. Mač na stećcima je redovno dugačak, prav, sa krsnicom i drškom koji se završava kao krug. Ponekad je krsnica nešto izvijena, ili prema dolje malo nakošena ili povijena.⁷⁸ Mač je klasično srednjovjekovno oružje,⁷⁹ a sablja je u naše krajeve došla sa Turcima. To je razlog zbog čega na stećcima redovno sriječemo predstave mačeva, a na nišanima sablje, jatagane i male noževe. Mač, luk sa strijelom, koplje, čomaga, štit, sablja, sjekirica, to su motivi lova, rata i turnira. Na osnovu toga ove motive na stećcima svrstavamo u

⁷³ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 78.

⁷⁴ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 60.

⁷⁵ *Isto*, 59.

⁷⁶ Seid M. Trajlić, *Muslimanski nadgrobni spomenici, Narodna uzdanica*, Kalendar za 1940. Sarajevo, 202.

⁷⁷ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 86.

⁷⁸ Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 222-223; Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 90-91.

⁷⁹ U mom radu o stećcima bjelopoljskog kraja, navodim primjer stećka u obliku sanduka i uklesanim reljefom mača sa lijeve strane ulaza u crkvu Sv. Bogorodice Bistričke.⁷⁹ Međutim, to je samo jedan primjerak iz Bijelog Polja, ali u Crnoj Gori i širem okruženju možemo ih više pronaći, a i svi oni imaju približno isto značenje. Vidi: Burhan Čelebić, *O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine, Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2021, 160.

kategoriju simbola, i vezujemo za ugledne ljude. Šefik Bešlagić nastavlja da je moguće isto objašnjenje dati i kada su u pitanju nišani.⁸⁰

Koplje: Kao napadno hladno oružje, korišćeno je u Bosni i Hercegovini prvenstveno u vojnim obrčunima u pešadiji i u konjici, ali i u lovu na jelene, posebno na medvjede i veprove, kao i u junačkim igrama. Kraće i lakše je služilo za bacanje na daljinu, a duže i deblje za bodenje na kraćim odstojanjima. Koplja su korišćena još u praistoriji, a Stari Sloveni su ih primili od Rimljana. Starija koplja su bila kraća, a kasnija duža, čvršća i jača. Koplja za lov na medvjede i veprove bila su masivnija, sa krsnicom i sa krilcima na dnu tuljica. Turci su donijeli nešto drugačije vrste kopalja. U Bosni su koplja uvožena, ali je bilo i samostalnih bosanskih radionica kopalja.⁸¹

Koplje je poznati motiv i na stećcima s tom razlikom što su sablja, kijača i sjekirica više karakteristika nišana nego stećaka. Ove motive na stećcima svrstavamo u kategoriju simbola i tretiramo ih atributnim ljudima i onima koji su se isticali u ratu, lovu i junačkim igrama. Dakle, Bešlagić je mišljenja da dolazi u obzir isto tumačenje i kod nišana.⁸²

Polumjesec: Reljef polumjeseca često se javlja na stećcima. Polumjesec je otprilike jedna četvrtina mjeseca tzv. Mladi mjesec, sa rogovima okrenutim na razne strane najčešće prema gore.⁸³ Polumjesec se često javlja u društvu zvijezde i sunca. Zvijezde su relikv paganskog kulta i zato su duboko simbolične. Sa druge strane mjesec je važan simbol islama i ne treba odbaciti arapsku predislamsku komponentu. Poznato je, naime, beduinsko predislamsko astralno vjerovanje koje se uglavnom koncentrisalo na mjesec i vjeruje se da zgušnjava vodenu paru, cijedi blagotvornu rosu na pašnjacima i omogućava rast biljaka. Vjerovatno da je kult mjeseca našao svog odraza kod Arapa nakon primanja islama.⁸⁴ Na ranim muslimanskim nišanima ove simbole možemo često zajedno ili same da nađemo. Međutim u crnoj gori u južnim krajevima često ove ornamente na nišanima srijecemo.

Dilema oko krsta na nišanu iz Glisnice i još neke

Religija je najdublja brazda ljudske svijesti i ne briše se lako. Jednom prihvaćenu religiju čovjek vrlo teško ostavlja i mijenja za drugu. Stoga, do kraja XVI vijeka, kod prvih bosanskohercegovačkih muslimana prisutna je ideološka i religijska zbunjenost, što je izazivalo podsmjeh pravih Osmanlija. Nove muslimane Osmanlije su nazivali Poturima, neznačcima, neotesanicima i

⁸⁰ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 60.

⁸¹ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 85; Vejsil Ćurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, LV, Sarajevo 1943, 147-150.

⁸² Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 60.

⁸³ *Isto*, 59.

⁸⁴ *Isto*, 60.

dvojnernicima.⁸⁵ Upravo u to vrijeme na nišanima se pojavljuju ornamenti nekada zajedno polumjeseca i krsta, a tu pojavu su Bešlagić i Mazalić nazvali Hrišćanskim.⁸⁶ Hrišćanski nišani su u obliku nišana ali često sa naznačenim krstom nekada imaju reljefne motive kao mač, strijela i luk.⁸⁷ Međutim, u prvim vremenima kada se islam primao mahom, imamo jednu činjenicu koja se može prihvatiti prije svega u smislu da je simbolička upotreba polumjeseca i krsta tada bila drugačija nego danas. U XIV vijeku i dolaskom islama bosanski krst i polumjesec su duboko bili korišćeni na stećcima zajedno nekada sa ostalim ornamentima ali istraživači stećaka jasno govore da su te reljefe samo koristili kao dekorativni element. Stoga dolazimo do stanovišta da su tadašnji mještani najvjerojatnije zbog prelaznog perioda iz stare vjere u novu tj. na islam i usljed dodira stare kulture sa novom, prouzrokovali da se ovi reljefi koriste i na nišanima. Odnosno, muslimanski polumjesec i bosanski krst u XIV i XV vijeku nemaju nikakve veze sa simbolima ilirskog pokreta XIX vijeka, kako smatra Lovrenović, a Pašić objavljuje u svojoj knjizi.⁸⁸

Prvi muslimanski nišani u našim krajevima su često pravljani samo od jednog nišana kod glave a mi znamo da muslimani svoje mezare obilježavaju sa dva nišana, jednim kod glave a drugim kod nogu. Na mnogim muslimanskim nekropolama u Bosni i Hercegovini možemo uočiti nišane stare faze, tj. samo sa jednim uzglavnim nišanom, a sa druge strane nijesu okrenuti baš kao današnji muslimanski nišani prema kibli.⁸⁹ Nekada vidimo da su okrenuti kao stećci tj. u pravcu istok-zapad ili sjever-jug. Ta okolnost dokazuje da se radi o prvoj fazi kada su muslimani bili između nove i stare vjere.⁹⁰ Nišan iz Glisnice je zapravo uzglavni nišan, jer je izostao nišan kod nogu, a potrebno je reći da je okrenut u pravcu zapad-istok.

Mi smo mišljenja da su prvi počeci islama bili jako teški i tadašnji klesari stećaka počeli su u svojim klesarskim radionicama praviti i nišane. Oni su to, najvjerojatnije, radili po uzoru na neke stećke, a ornamente su radili po narudžbi i želji potomaka iz familije. U krajnjem slučaju zbog velike zbnunjenosti, klesari su sve što su nalazili za shodno, postavljali na svoje prve nišane, a te primjere često vidimo u svim nekropolama u Bosni i Hercegovini.

⁸⁵ I. Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, 46; Aleksandar Solovjev, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. I, Sarajevo 1949, 56; Elvir Duranović, *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka*, Bugojno 2011, 55.

⁸⁶ Đuro Mazalić, Hrišćanski nišani u okolini Travnika, *Naše starine*, IV, Sarajevo 1950, 97-118; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 78.

⁸⁷ I. Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, 46-47.

⁸⁸ *Isto*, 54.

⁸⁹ U drugom radu Bešlagić pominje da ima slučajeva da su stećci u obliku stuba dobijaju u neke krajeve dva spomenika ka kod muslimanskih nišana tj. jedan kod glave a jedan kod nogu (u zapdanoj i centralnoj Bosni. Ovi podaci govore o islamskom običaju nad stećcima i pokazatelj je još jednom da je stubasti tip došao kao nadgrobni spomenik sa turcima u naše krajeve. Vidi: Šefik Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Zavodza izdavanje užbenika, Sarajevo 1971, 28.

⁹⁰ I. Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, 68; Alija Bejtović, Spomenici osmanslijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *POF*, III-IV, 1952-53, Sarajevo 1954, 284.

Zaključak

Stari nadgrobnik iz Pljevalja je sa svojim izgledom i starinom sličan na one bosansko-hercegovačke. Već kako smo gore naveli mi smo nišan obišli i fotografisali prvi put 2021-2022. god. a drugi put 2023. god. On je stubastog izgleda međutim ovim izgledom se odvađa od ostalih. Svakako ostali nadgrobnici osim onih stećaka na brežuljku su pravoslavni i uglavnom su krstače. Na njima ne postoji toliko lijepih ukrasa i zbog toga stari muslimanski nadgrobnik vuče pažnju istraživačima. Mi smo poslije toga mnogo puta proučavali, pomenuti nišan. Svi ovi obilasci sa terena i razmišljanja su nas doveli da bi trebao da se još bolje prouči i istraži ovaj stari nadgrobnik. Dakle nakon toga smo riješili da napišemo ovaj rad. Svakako ovo je jedan početni i obimni rad za nova istraživanja.

Na kraju ovog rada mišljenja smo da smo retrospektivom nastanka prvih nišana na našem tlu, uspjeli da objasnimo i genezu nastanka nišana iz sela Glisnice kod Pljevalja. Međutim, kako je dugi niz godina ovaj nišan tretiran kako smo već naveli, to je kod pojedinih istraživača stvaralo pravu konfuziju u pogledu njegove prave kategorizacije u smislu da li se radi o stećku, nišanu ili nekoj drugoj formi nadgrobnika. Istina je da je Šefik Bešlagić pomenuo da se radi o stećku oblika stuba, ali je među njegovim prvobitnim objašnjenjima iznijetom u knjizi "Stećci kataloško-topografska istraživanja" (1971) izostalo objašnjenje kako su nastali takvi stećci. I sedam godina kasnije, kada je isti autor objavio knjigu o najstarijim nišanima, u kojoj ih je opisao i dalje ostao bez jasnog stava da li se u pogledu nadgrobnika iz Glisnice radi o stećku ili nišanu.⁹¹ Sa druge strane Ibrahim Pašić je već sa svojim najranijim istupima bio zagovornik da se u selu Glisnici, kada je u pitanju stari nadgrobnik, ne radi o stećku ili bilo čemu drugom, već o muslimanskom nišanu. Nihad Klinčević je takođe na stanovištu da je nadgrobnik u Glisnici nišan iz prve faze njihovog nastanka na našem tlu, a svoju tvrdnju on je potkrepljivao objašnjenjima o oranamentima koji to jasno dokazuju. Uzimajući u obzir sva iznijeta mišljenja, a pritom se koristeći najnovijim naučnim saznanjima i iskustvima arheoloških stručnjaka iz drugih sredina, prije svih iz Republike Turske, takođe smo, analitičkim postupkom, došli do zaključka da se u slučaju starog nadgrobnika u selu Glisnici, u pogledu klasifikacije, sa sigurnošću može tvrditi da je u pitanju muslimanski nišan iz najranije faze pojave nišana na južnoslovenskom području.

Summary

The old gravestone from Pljevalja is similar in appearance and age to those from Bosnia and Herzegovina. As previously mentioned, we first visited and

⁹¹ Bešlagić pominje u drugoj knjizi da su stećci u obliku stubova klesani po uzorku nišana i da ima utjecaj muslimanskih nišana na stubaste stećke. Vidi: Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, 28.

photographed the tombstone in 2021-2022, and again in 2023. It has a pillar-like appearance, which distinguishes it from the others. Indeed, other gravestones, except for the medieval Bosnian tombstone on the hill, are Orthodox and mostly cross-shaped. They lack the beautiful decorations found on the old Muslim gravestone, which draws the attention of researchers. We have studied the mentioned tombstone many times since then. All these field visits and reflections led us to conclude that this old gravestone should be studied and researched more thoroughly. Therefore, we decided to write this paper. This is certainly an initial and comprehensive study for further research.

At the end of this paper, we believe that by retrospectively examining the emergence of the first tombstones on our soil, we have managed to explain the genesis of the tombstone from the village of Glisnica near Pljevlja. However, as the tombstone has been treated over the years as mentioned, this has caused considerable confusion among some researchers regarding its proper categorization, whether it is a medieval Bosnian tombstone, tombstone, or some other form of gravestone. Indeed, Šefik Bešlagić mentioned that it is a medieval Bosnian tombstone in the shape of a pillar, but his initial explanations in the book "Stećci kataloško-topografska istraživanja" (1971) did not clarify how such medieval Bosnian tombstone originated. Seven years later, when the same author published a book on the oldest nišans, describing them, he still did not have a clear stance on whether the gravestone from Glisnica was a medieval Bosnian tombstone or a tombstone.

On the other hand, Ibrahim Pašić was an early proponent of the view that the old gravestone in Glisnica should not be considered a medieval Bosnian tombstone or anything else, but rather a Muslim tombstone. Nihad Klinčević also holds that the gravestone in Glisnica is a tombstone from the earliest phase of their appearance on our soil, and he supported his claim with explanations of the ornamentation that clearly demonstrates this.

Taking into account all the presented opinions, and utilizing the latest scientific knowledge and experiences of archaeological experts from other regions, particularly from the Republic of Turkey, we have also come to the conclusion, through analytical procedures, that the old gravestone in the village of Glisnica can be confidently classified as a Muslim tombstone from the earliest phase of tombstone appearance in the South Slavic area.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Anđelić P, Doba srednjevjevojne bosanske države, *Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemelja pod osmansku vlast*, Drugo izdanje, Veselin Mesleša, Sarajevo 1984.
2. Bešlagić Š, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
3. Bešlagić Š, *Leksikon Stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004.

4. Bešlagić Š, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Knjiga 30, Sarajevo 1978.
5. Bešlagić Š, *Stećci-kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
6. Bozkurt N, "Mezarlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29. Cilt, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
7. Burić A, *Otisak vremena stećci u Crnoj Gori*, CANU-NMCG, Podgorica 2019.
8. Danik E, *Koç ve At şeklindeki Tunceli Mezartaşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 139, Seri I – Sayı: B-4, İkinci Baskı, Ankara 1993.
9. Dimitry Ya. Telegin – J. P. Mallory, *The Anthropomorphic Stelae of The Ukraine: The Early Iconography of the Indoü-European*, Washington D.C. 1994.
10. Duranović E, *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka*, Bugojno 2011.
11. Göktürk M, *Tarihi ve Anıtlar Işığında Kırşehir Mezar Taşları „Mezardaki Hazatlar“*, Kırşehir Belediyesi Kültür – Tarih Yayınları Serisi 7, 1. Baskı, Ankara 2008.
12. Güzel E, *Osmanlı Erkek Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*, Konya, Çizgi Kitabevi, Eylül 2019.
13. İpşiroğlu M. Ş, *Ahtamar Kilisesi Işıklı Canlanan Duvarlar*, 3. Baskı, YKY, (Çev. Alev Yalınız), İstanbul 2021.
14. Kara H, i Ş. Danişik, *Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Meram Belediyesi Kültür Yayınları: 2, 1. Baskı, Konya 2005.
15. Karamağrahlı B, *Ahlat Mezartaşları*, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Sanat Tarihi Serisi: 1, Ankara 1972.
16. Klinčević N, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, İstanbul 2021.
17. Koca S, "Türk Soyu ve Tarihi, Ortaya Çıkışı, Yayılışı, Kolları, Kurdukları Devletler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41. Cilt, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
18. Ljesar L, i P. Pejović, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezi, kami...*, Ministarstvo Kulture Crne Gore – Narodni Muzej Crne Gore, Podgorica 2012.
19. Martinović J. J, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor 2016.
20. Meriç R. M, „Akşehir Türbe ve Mezarları“, *Türkiyat Mecmuası V*, İstanbul 1936.
21. Nametak A, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni iHercegovini*, Državna štamparija, Sarajevo 1939.
22. Opširni katastarski popis za oblast hercegovinu iz 1585. godine, sveska II, bilješka 565.
23. Otto-Dorn K, "Türkische Grabsteine mit figurenreliefes aus Kleinasien", *Ars Orientalis volume III*, Maryland 1959.
24. Pašić I, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, Preporod, Sarajevo 2017.
25. Reisoğlu S, M. Oral i A. Alp, *Anadolu'nun Orhun Abideleri Ahlat Mezar Taşları*, Ahlat Kaymakamlığı yayınları.
26. Roux J-P, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, Kasım 1999.
27. Sevin V, *Hakkari Taşları – Çıplak Savaşçıların Gizemi*, YKY, Ankara 2005.
28. Sevin V, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, TTK, Ankara 2015.
29. Seyirci M, i A. Topbaş, *Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1985.
30. *Stećci i njihova umjetnost*, Zavodza izdavanje uzbekenika, Sarajevo 1971.

Članci/Articles:

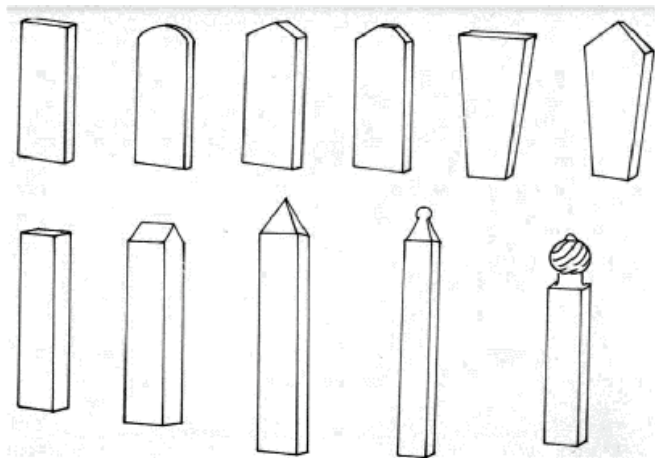
1. Barjaktarović M, O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju, *Glasnik Etnografskog muzeja*, br. 22-23, Beograd 1960.
2. Bejtović A, Spomenici osmanslijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *POF*, III-IV, 1952-53, Sarajevo 1954.
3. Beloševac V, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u nekropoli marinoj šumi, *Glasnik zavičajnog muzeja*, br. 1, Pljevlja 1999.
4. Benac A, Umetničko Blago Jugoslavije, *XIII Stećci*, Jugoslavija, Beograd 1969.

5. Bešlagić Š, Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače, *Prilozi Instituta za istoriju*, XVIII/19, Sarajevo 1982.
6. Cambi N, Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira, *Duhovna Kultura kod Ilira* (Simpozijum Herceg Novi, 4-6. novembra 1982), ANUBiH, Sarajevo 1984.
7. Čelebić B, Nišani od XVI do XVII vijeka u Novom Pazaru, *Novopazarski zbornik*, br. 45, Novi Pazar 2022.
8. Čelebić B, O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2021.
9. Čelebić B, Stari muslimanski nišani iz Tuzi, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2022.
10. Čelebić B, Umjetnost i tipologija ženskih nišana sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore, *Historijski pogledi*, god. 5, br. 8, Tuzla 2022. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.93>).
11. Čurčić V, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. LV, Sarajevo 1943.
12. Grabrijan D, Muslimansko groblje, *Novi Behar XI*, Sarajevo 1938.
13. Malkić M, Stećci i nišani, *Takvim za 2009. godinu*, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2008.
14. Mazalić Đ, Hrišćanski nišani u okolini Travnika, *Naše starine IV*, Sarajevo 1950.
15. Solovjev A, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. I, Sarajevo 1949.
16. Svrkota B, Nekropole na Romču, Glisnici i Poblaću, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, br. 6, Pljevlja 2007.
17. Tošić Đ, Kontinuitet naseljenosti pljevljskog kraja od praistorije do uspostavljanja Turske vlasti, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, br. 1, Pljevlja 1999.
18. Traljić S. M, Muslimanski nadgrobni spomenici, *Narodna uzdanica*, Kalendar za 1940. Sarajevo.

Internet:

1. Agović, M. N, *Šehidski i drugi bošnjački nišani*, Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.3.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/>(Pristupio 12.9.2021).
2. Malbaša, P, i T. Samardžić, *Stećci (Feljton arheologa Predraga Malbaše i istoričarke umjetnosti Tijane Samardžić)*, https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/nemanjici/stecci_u_cg_predrag_m_albasa_i_tijana_samardzic.html, (22.3.2023)-(15:15).

Prilozi:

Prilog 1. Osnovni Oblici nišana iz XV i XVI vijeka (Š. Bešlagić, 1978: sl. 1).

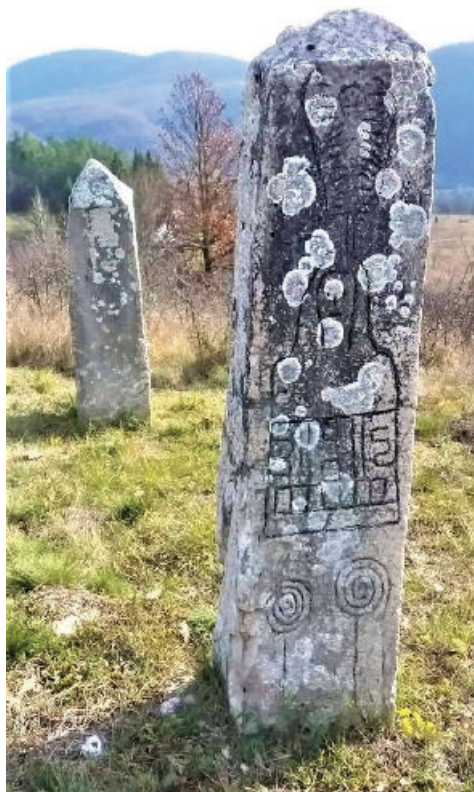
Prilog 2. Nišan iz Govedovića kod Trnova sa natpisom i prikazom na lov i polujabukom i polumjesecem (Fotografija Nihada Klinčevića).

Prilog 3. Ljudski lik, zmija i polujabuka, mač na nišanima iz Turova kod Trnova (Fotografija Nihada Klinčevića).

Prilog 4. Nišan Mahmuta Brankovića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu (Fotografija Nihada Klinčevića).

Prilog 5. Ženski nišan iz Šatrovića kod Rogatice (Fotografija Nihada Klinčevića).

Prilog 6. Nišan iz Glisnice na prednjoj strani posjeduje pri dnu antropomorfnu figuru jelena iznad koje je stilizovani topuz a zatim niz polu jabuka i krugova sa ukrasnim elementima. Svi ovi ornamenti su sastavljeni, a na čelu nišana je i jedan krst (Fotografija B. Čelebića).

Prilog 6a. Sa desne strane postoji uklesani mač (Fotografija B. Čelebića).

Prilog 6b. Sa lijeve strane luk sa strijelom i koplje
(Fotografija B. Čelebića).

Prilog 6c. Na zadnjoj strani polu jabuke i polumjesec
(Fotografija B. Čelebića).